

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
© Панькова С. М., передмова, 2013
© Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М.,
коментарі, 2013
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2013

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Тут директори, вибрані Українським національним союзом для керування справами, проголосили повстання* для відновлення Української Народної Республіки. Селянство наше, трудовий народ український, що й так самотужки все літо боровся з гетьманцями* та німцями, морем піднявся на цей поклик. Організувались полки за почином галицьких січових стрільців*, стала велика армія під проводом отамана Петлюри*, одного з директорів.

Гетьманці під захистом німців відборонювались у Києві, силоміць мобілізувавши всіх молодих людей*. Та не довго протримались, як відступились від них німці, замирившись з Директорією*, і в середині грудня (декабря) вся Україна з Києвом знову стала під властю Української Республіки. Відновилась народна, трудова селянсько-робітнича самостійна Україна, проголошена Центральною Радою рік тому. Вся власть у ній має належати трудовому народові. Тільки ж він, а передусім селянство наше, що її визволило і відновило, мусить цю відновлену Українську Республіку міцно тримати в своїх руках, пильнуючи ладу і порядку, тримаючися згідно і одноставно, щоб, не дай Боже, знову не вирвали її з його рук пани чи свої, чи чужі, як колишня козацька старшина або теперішні гетьманці та німці.

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ І НАДДНІСТРЯНСЬКОЇ

В річне свято проголошення самостійності України, 22 січня, проголошено важний акт — об'єднання України Наддніпрянської й Наддністрянської, що була від неї відлучена довгий час.

Україна Наддністрянська, як її названо в цьому акті, досі називалася звичайно австрійською Україною, тому що вона належала до Австро-Угорської імперії. Більша частина її, Галичина з Буковиною, належала до Австрії, Закарпатська ж країна, звана Угорською Україною або Угорською Руссю, належала до Королівства Угорського (або Венгрії), що було зв'язане з Австрією. З них Галичина, разом з Волинню, Поділлям і Київщиною, належала колись до Польщі, і тільки як Польщу ділили при кінці 18 віку, Західне Підкарпатське Подністров'я взяла собі Австрія, а Подністров'я Східне, або Поділля, разом з Волинню й Київщиною забрала Росія.

Таким чином ці землі розділилися літ тому півтораєста. Буковина ж належала здавна до Волощини, або Молдавії, а Закарпатською Україною ще раніше, тому років, може, 800 або 900, заволоділи угорські королі.

Але ці землі — Буковина й Угорська Україна — стояли все в тіснім зв'язку з Галичиною та нашим Поділлям; люди туди звідси переселялись; були зв'язки культурні й церковні, так що вони завсідги відчували цей тісний зв'язок з Галичиною, а через неї і з іншою Україною.

Завсідги через це було в них глибоке і гаряче бажання до об'єднання з іншими українськими землями. Про це мріяли тамошні люди — і освічені, і темні селяне, хоч не сміли про це говорити голосно, бо це вважалося за зраду, і власті за це тяжко карали.

Тільки ж мало надії було на здійснення цих мрій, бо Австро-Угорщина була сильною державою, і трудно було сподіватися, щоб вона схотіла ці гарні, великі краї випустити з рук, а Росія здавалася ще сильнішою, і ще менше можна було думати, щоб вона пустила ті українські землі, які до неї належали.

Але прийшла велика війна, і держави в тяжкій чотирилітній боротьбі згубили свою військову силу, вичерпали свої грошові засоби, стратили їх правительства свою певність, і ослаб той примус, котрим вони стримували своїх підданих.

Тоді, в 1917 році постала Україна і зажадала для себе права, а коли його не дістала, проголосила себе окремою республікою. Австрія тоді ще трималась, не так своєю силою, як силою своєї союзниці Німеччини. Але ж літом 1918 року погромили американці та французи з англійцями німців*, впала тоді й Австрія. Народи, їй підвласні, повстали теж* — чехи, словаки, поляки, словенці, угри, румуни і українці також.

Австрійське правительство заявило їм своє бажання — перемінити Австрійську імперію в федерацію, вільну спілку народів. Але бажання це прийшло занадто пізно, з ним ніхто вже не хотів рахуватись. Бувші піддані Австрії стали організовувати свої окремі республіки, і українці в тім числі: вони проголосили у себе Західну Українську Республіку з тим, щоб якомога швидше з'єднатися з Українською Народною Республікою.

Але поки у нас, на Україні, панували німці та гетьманці, не ласо було зв'язуватися з ними. Аж як відновилася з народним повстанням, в місяці листопаді, Народна Республіка, Національна рада Галичини заявила своє бажання з'єднатися з Україною нашою в одну нероздільну суверенну Українську Республіку*. Прислала своїх представників на Трудовий конгрес і заявила про своє прилучення.

Надністрянська Україна супроти нашої значно менша; її територія проти нашої — приблизно одна дев'ята частина: українська Галичина має коло 58 тисяч квадратних кілометрів¹ поверхні і українська частина Буковини — коло 5 тисяч; Закарпатська Україна — коло 18 тисяч, а наша Україна — коло 700 тисяч. Але людність її більша, ніж територія: є її коло 6 мільйонів (з того українців коло 4 мільйонів).

Їх приєднання значно скріпить сили України. Але треба пам'ятати, що ці люди жили цілі століття окремим, відмінним життям; у них інші звички й погляди; інші форми життя й інші вимоги. Ні ми їм не повинні накидати своїх звичок і поглядів, ні вони нам. Треба обом краям іти поволі до зближення й одностайності.

Надністрянська Україна мусить мати автономію в своїх внутрішніх справах і не повинна торкатися внутрішніх справ нашої України*.

З такого обопільного пошанування виросте велика і сильна національна одність.

¹ Кілометр — не набагато менше від нашої верстви.

...силою мобілізувавши всіх молодих людей — йдеться про Наказ Директорії про мобілізацію до лав армії УНР від 27 листопада 1918 р. Негайній мобілізації підлягали всі чоловіки, що пройшли військову муштру, віком від 20 до 35 років, старшини — до 43 років (див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Т. 2. — С. 385–386). Міністр закордонних справ повідомив, що мобілізації підлягають піддані Польщі, Дону, Грузії, Білорусії та Латвії, якщо вони не подали заяви про відмову від українського підданства. Фактично мобілізація провалилася.

...відступилися від них німці, замцривившись в Директорією... — йдеться про підписання 28 листопада 1918 р. угоди про перемир'я в районі Києва між уповноваженими Директорії, німецького військового командування та Головної ради солдатських депутатів. Була визначена лінія розмежування, переміщення військ необхідно було здійснити до 18-ї години 29 листопада 1918 р. Негайно мав відбутися обмін полоненими. Німецькі війська гарантували нейтралітет і невтручання у події.

Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської

Вперше опублікована в журналі: Громада (Київ: Видання Дніпровського Союзу споживчих союзів України). — 1919. — № 2–3. — 31 січня. — С. 4. Підпис: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

У статті йдеться про Акт злуки — проголошення об'єднання Української Народної Республіки (Наддніпрянська Україна) та Західноукраїнської Народної Республіки (Галичина, Буковина й Угорська Русь) в єдину соборну незалежну українську державу. Урочиста церемонія відбулася 22 січня 1919 р. на Софійському майдані, через рік після проголошення IV Універсалу УЦР. У ній взяли участь члени Директорії, делегати Трудового конгресу, делегація від Західної України, багато киян. Разом з керівництвом Директорії М.Грушевський взяв участь у доленосній події, щиро радів здійсненню споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання. Це був і його триумф, адже він так багато зробив для становлення соборної національної держави.

с. 26 ...літом 1918 року погромили американці та французи в англійцями німців... — йдеться про літню кампанію 1918 р. на Західному фронті Першої світової війни. Останній німецький наступ на Марні 15–17 липня був відбитий французькими військами, які згодом перейшли в могутній контрнаступ. Після цього ініціатива повністю перейшла до Антанти. 26 вересня союзники розпочали загальний наступ у Європі, в результаті якого уряд Німеччини на початку жовтня звернувся до президента США В. Вільсона з проханням про перемир'я: воєнно-економічний потенціал Німеччини виявився повністю вичерпаним.

...впала тоді й Австрія. Народи, їй підвласні, повстали теж... — йдеться про поразку Австро-Угорщини, яка 3 листопада 1918 р. капітулювала у Першій світовій війні. Намагаючись врятувати монархію, імператор Карл I 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, згідно з яким Австро-Угорщина перетворювалася на «союз національних держав», а народам у її складі надавали національну автономію. Після падіння династії Габсбургів та розпаду імперії на її території в результаті національно-демократичних революцій постали самостійні держави: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Частина земель Австро-Угорщини відійшла до Югославії, Румунії та Польщі.

...Національна рада Галичини заявила своє бажання з'єднатися в Україною нашою в одну нероздільну суверенну Українську Республіку — йдеться про представницький орган українського населення Австро-Угорщини — Українську Національну Раду (УНРаду), яка 19 жовтня 1918 р. проголосила утворення Української незалежної держави (з 13 листопада — ЗУНР), а себе — її вищим органом влади. УНРада, підтримана населенням, вважала головною державною справою об'єднання з Наддніпрянською Україною. Це було єдиним способом порятунку від іноземної загрози. 5 листопада її делегація на чолі з О.Назаруком та В.Шухевичем вирушила до Києва для переговорів з гетьманом П.Скоропадським. Після повалення гетьманського уряду переговори провадилися з Директорією. 1 грудня делегація УНРади й Директорії УНР у Фастові уклала «передвступний договір» про майбутню злуку обох українських держав в одну державну одиницю. 3 січня 1919 р. УНРада прийняла ухвалу про злуку. Для її затвердження на Трудовий конгрес України до Києва прибула делегація ЗУНР у складі 36 осіб. 22 січня відбулося урочисте проголошення Акту злуки ЗУНР і УНР.

Огляд джерел див.: *Калакура Я.* Українська соборність як історіографічна проблема // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). Всеукраїнська наукова конференція. — К., 2009. — С. 63–78; *Тимченко Р.* Відносини УНР і ЗУНР: джерелознавчий аспект // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових праць на пошану доктора

історичних наук, професора Руслана Яковича Пирого з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності. — К., 2011. — С. 212–228.

Наддністрянська Україна мусить мати автономію в своїх внутрішніх справах і не повинна торкатися внутрішніх справ нашої України — після проголошеної злуки соборна УНР не стала ні унітарною, ні федеративною державою; швидше це було конфедеративне об'єднання. ЗУНР зберегла вищі органи законодавчої і виконавчої влади, сферу та обсяг їх компетенції. Вона діяла як окреме державне утворення у внутрішніх справах і на міжнародній арені. Влада Директорії й надалі обмежувалась землями на схід від Збруча. Певним чином координували лише військову діяльність обох урядів. 9 червня 1919 р. Президія УНР та Державний секретаріат Західної області УНР ухвалили рішення про передачу всієї військової і цивільної влади Є.Петрушевичу, проголошеному диктатором. Директорія і уряд УНР негативно поставилися до таких дій і 1 липня 1919 р. визнали неможливим перебування Є.Петрушевича у складі Директорії. Натомість для керівництва справами ЗО УНР Директорія, яка до певної міри вважала себе суверенною владою обох з'єднаних республік, утворила міністерство в справах Галичини. Див.: *Гай-Нижник П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — К., 2010; *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали: У 5 т.* — Івано-Франківськ, 2001–2005; *Павлишин О.* Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР–ЗСУНР (жовтень 1918 – червень 1919 р.). Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2001; *Його ж.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* — Львів, 2002. — Вип. 37/1. — С. 327–349.

Метеор

Вперше опублікована у виданні: ЛНВ. — 1919. — Т. LXXIII. — Кн. II. — С. 140–143. Підпис: *М.Грушевський.*

Подається за першодруком.

Стаття присвячена роботі Трудового конгресу України — представницької установи, яка мала відіграти роль вищого законодавчого органу УНР, вирішити питання про владу. З ним М.Грушевський пов'язував спробу повернутися до державного керівництва. Місяці, проведені на нелегальному становищі, давали йому змогу переосмислити свій попередній політичний і державний шлях, проаналізувати сильні й слабкі сторони діяльності Центральної Ради. Він розумів, що, переживши загальнонародне повстання, Українська революція вже крокувала далі, змінився її характер, з'явилися нові лідери. Проте переоцінки не сталося, його програма державного будівництва в Україні залишилася незмінною. В середині січня 1919 р. селяни Чигиринського повіту обрали М.Грушевського делегатом конгресу, безумовно, він розраховував повернутися у велику політику. Як з'ясувалося, авторитетний у минулому провідник, професор-інтелектуал і демократ за переконаннями не вписувався у політичні плани нової влади (*див. у цьому томі статті: «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)», «Життя Михайла Грушевського від вибуху війни»*). Під час роботи конгресу Михайло Сергійович навіть не був обраний до президії. Він брав участь у дискусіях, але до його думки колишні соратники мало прислухалися. Проте у статті, присвяченій конгресу, нема й натяку на особисті образи та розчарування. Вона містить точний, об'єктивний аналіз подій, яка мала визначити подальшу долю УНР, і виявилась неспроможною це зробити.

с. 27 ...закінчилась сесія Трудового конгресу — перша сесія Трудового конгресу України (ТКУ) відбулася 23–28 січня 1919 р. у Києві за участю близько 400 делегатів, а також делегації ЗУНР. Керівним органом Конгресу була президія у складі С.Вітика, Д.Одрини, Т.Старухи. Найчисленнішою була фракція Селянської спілки та УПСР, найвпливовішою — фракція УСДРП. 23 січня 1919 р. Конгрес затвердив Акт про злуку УНР і ЗУНР в єдину соборну державу. На пленарних засіданнях заслухали звіти Директорії (В.Винниченко), уряду (В.Чехівський), Головного атamana (С.Петлюра). 28 січня 1919 р. ухвалили Універсал «До українського народу» та Закон про форму української влади, за якими всю найвищу владу до наступної сесії передавали Директорії УНР (див.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — К., 2006. — Т. 2 / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. — С. 465–468). Трудовий конгрес України висловився за демократичний лад в Україні, за підготовку окремого закону щодо виборів всенародного парламенту незалежної соборної Української Республіки. Депутати заявили протест проти військової інтервенції радянської Росії та інших держав, закликали до всенародної боротьби за самостійну Україну. Законотвора діяльність, підготовка сесії Конгресу покладалася на

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Роковини 20/7 падолиста 1917	1	375
По шкоді	3	375
Від редакції	5	376
Україна окремішна	14	380
Відродження Української Республіки	15	381
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	23	383
Метеор	25	385
Спільний фронт	27	386
Оздоровлення громадського життя	29	388
Шевченкові роковини	31	390
Шевченкове слово	32	390
В дванадцятю годину	34	391
Привіт	37	391
	37	392

Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE» («EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
Століття нового українського театру	44	396
Хто примирить Східну Європу?	48	400
Сторіччя Великого українця	50	400
	52	402

Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	97	411
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	110	414
Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства	150	419
Пам'яті Паризької Комуні	169	420
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	182	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	189	427
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	193	428
	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горе України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорожжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді...	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918—1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним Українці».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)